

НОВА ІСТОРІЯ

УДК [94(497.11):323.1]«186/187»
ББК 63.3(4СЕР)5-56

Вадим Пінцак

Сербський національно-визвольний рух 60-70 – х рр. XIX ст. у громадсько-політичній думці Російської імперії

У даній статті робиться спроба аналізу реакції громадсько-політичної думки Російської імперії на сербський національно-визвольний рух 60-70 – х рр. XIX ст. Також автор дає оцінку розвитку російсько-сербських зв'язків в контексті «східного питання».

Ключові слова: національно-визвольний рух, слов'янський комітет, Сербія, Скупщина.

Ідейні підвалини сербського національно-визвольного руху остаточно сформувалися у період князювання Олександра Карагеоргієвича (1843 – 1858 рр.). Князь прагнув досягнення довгострокових стратегічних цілей, які були окреслені у політичній програмі «Начертаніє або програма зовнішньої та національної політики Сербії». Документ був підготовлений відомим уставобранителем Ілією Гарашаніним у 1844 році, в якому автор обґрунтовував ідею об'єднання сербського населення князівств Сербії, Чорногорії, Боснії, Герцеговини та Північної Албанії або «Старої Сербії» у межах однієї держави, за умови збереження провідної ролі Сербії й під зверхністю династії Карагеоргієвичів¹. Крім того, порушувалися питання про історичну місію Сербії в масштабах усього Балканського півострова, необхідність здобуття нею власного виходу до моря, відносини з великими

© Пінцак В., 2013

Пінцак Вадим Іванович - кандидат політичних наук, в.о. доцента кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

європейськими державами, важливість російської підтримки, потребу створення боєздатної армії². Як наслідок, Сербія мала б об'єднати «усі слов'янські народи, що її оточують» і збудувати «нову сербську державу...на доброму старому фундаменті древнього сербського царства»³.

Проте тривалі конфлікти князя з опозиційними членами Ради, в яких Порта виступала в ролі арбітра, призводили до падіння авторитету політичного режиму Олександра Карагеоргія, що у свою чергу, спричинило зміну правлячої династії. З цієї причини впродовж 1860 – 1868 років при владі в країні перебувала династія Обреновичів.

Після приходу до влади князя Михайла Обреновича на одну з провідних ролей у керівництві країною знову висунувся І. Гарашанін, який продовжив формування армії, а також розгорнув активну діяльність, спрямовану на втілення у життя основних положень «Начертанія». Добре усвідомлюючи неспроможність Сербії самотужки протистояти Османській імперії, І. Гарашанін, який заручився підтримкою князя, зосередив свої зусилля на встановленні тісних зв'язків з іншими балканськими народами, на їх об'єднанні під принципово новим гаслом: «Балкани — балканським народам».

Довгострокові цілі сербської політики передбачали здобуття державного суверенітету військовим шляхом. У період короткого правління князя Михайла були зроблені серйозні кроки по об'єднанню ворогів Османської імперії – укладені договори про союз з Чорногорією (1866 р.), Грецією (1867 р.), Волощиною (1868 р.). З керівництвом болгарської еміграції велися переговори про утворення єдиної сербо-болгарської держави на чолі з князем Михайлом⁴.

У 1862 році був створений спеціальний комітет, завдання якого полягало у координації всієї діяльності з організації сербської пропаганди за межами князівства з метою підготовки загальнослов'янського повстання.

Підготовка Сербії до війни з Османською імперією, у першу чергу, передбачала створення потужної армії. З цієї причини сербське керівництво звернулося по допомогу до російського царату. Впродовж 1862 – 1863 рр. Росія надала Сербії 3000 нарізних, 36200 гладкоствольних рушниць і 3000

шабель⁵. У 1867 році на прохання сербського уряду з метою визначення боєздатності армії до князівства була відряджена російська військова місія у складі підполковника генерального штабу професора Леєра, інженер-полковника Постельнікова і капітана артилерії І. Снесарьова⁶.

На міжнародній арені ситуація теж виглядала сприятливою для Сербії. Під час візиту до Стамбулу у 1867 році князю був вручений фірман, що наділяв його правом володіння фортецями. А у червні 1867 року відбулися урочисті проводи останніх турецьких військових частин. Подію варто оцінити, як небачений дипломатичний успіх. Не вдаючись до застосування військової сили Сербія здобула майже повну самостійність. Символом збереження васальної залежності Сербії залишалися лише щорічна виплата данини і султанський прапор, що майорів над белградською фортецею⁷.

Після несподіваної смерті Михайла Обреновича від рук заколотників, яких, за офіційною версією, спонукали не політичні, а приватні мотиви (травень 1868 р.), князем Сербії став онук Єврема Обреновича (брата Мілоша) – Мілан (1868 – 1889 рр.). Нового князя, виходячи з власних інтересів, привів до влади тодішній міністр оборони Мілівоє Петрович Блазнавац, який, разом із Йованом Ристичем і Йованом Гавриловичем, увійшов до складу відновленого Намісництва – органу, де в 1869-1872 рр. зосереджувалися реальні важелі управління державою⁸.

Проте, намісництво в силу різних причин не набуло популярності серед народних мас. У галузі зовнішньополітичних відносин його діяльність також виявилась не плідною. Міжнародний престиж Сербії після смерті князя Михайла помітно зменшився, ускладнилися відносини з Болгарією. Чи не єдиним здобутком Намісництва стало прийняття нової Конституції у червні 1869 року, згідно з якою Сербія проголошувалася конституційною монархією. Вперше запроваджувалася постійно діюча Скупщина, її роль у політичному житті країни зросла. Три чверті складу Скупщини становили народні посланці, чверть депутатів призначав особисто князь. Створювалася ще одна державна інституція – Державна Рада, якій надавалися функції

адміністративного суду та верхньої палати парламенту. Незважаючи на те, що опозиція гостро критикувала конституцію за недостатню ліберальність, її прийняття мало прогресивне історичне значення.

Значне поживлення сербського національно-визвольного руху відбулося у другій половині 70-х рр. XIX ст. і характеризувалося появою двох провідних тенденцій, зокрема, актуалізацією у суспільній свідомості сербської національної ідеї та повстанськими настроями у сусідніх із Сербією регіонах, заселених, переважно, етнічними сербами, насамперед, у Боснії та Герцоговині.

У 1875 – 1878 роках згадані тенденції сягнули свого апогею. Влітку 1875 року одночасно в кількох районах Герцоговини вибухнуло повстання. Незабаром повстання охопило територію Боснії. 18 червня 1876 року князь Мілан Обренович, виходячи з ситуації, що склалася, звернувся з маніфестом до народу, в якому оголосив вступ Сербії у війну з Османською імперією.

Російська громадськість дізналася про події на Балканському півострові з періодичних видань вже 4 липня 1875 року. Першим повідомив цю новину «Одесский вестник» і висловив думку, що «повстання може мати серйозні наслідки, оскільки нагадує велику хмару з буревієм і градом та усіма руйнуваннями»⁹.

Слідом за «Одесским вестником» 8 липня 1875 року «Русский мир», посилаючись на кореспонденцію іноземних видань інформував читачів про збройне зіткнення поблизу с. Невесинья. Повстання у Герцоговині щоразу охоплювало нові райони. Революційні події на Балканах почали ще більше привертати увагу громадськості, як російської, так і західноєвропейської.

Російська преса з середини липня 1875 року почала регулярно висвітлювати становище повсталих у Герцоговині, а потім і в Боснії. Преса різного соціального спрямування повідомляла свої погляди щодо вирішення даного питання, наголошуючи на необхідності здобуття поступок з боку Османської імперії.

Так, зокрема, газета консервативного спрямування «Русский мир» виступила з побажанням локалізувати конфлікт й не допустити його розширення, оскільки це спричинить

серйозні ускладнення у відносинах великих держав. Враховуючи труднощі примирення у даний період між християнами і турками, газета пропонувала здобути від Порти для повсталих автономію у межах Османської імперії. Ініціатива «Русского мира» була підтримана консервативними «Московскими ведомостями», «Новым временем» і ліберальними «Русскими ведомостями»¹⁰. Газета «Голос», яка відносилася до помірковано ліберальних кіл російського суспільства і була наближеною до зовнішньополітичного відомства Росії, відкрито не висловлювала своєї думки, проте застерігала Османську імперію від розширення масштабів повстання. Видання також висловлювало надію на можливість дипломатичного врегулювання конфлікту і закликала надати допомогу постраждалому мирному населенню. Ліберальний журнал «Вестник Европы» вважав доцільним надати необхідну допомогу повсталим, щоб не втратити довіру югослов'ян, які завжди з надією споглядали на Росію. «Необхідно, – писав автор, – що-небудь більш суттєве, ніж словесна підтримка для того, щоб Росія виправдала сподівання турецьких слов'ян. Ми переконані, що наш уряд зможе відстояти інтереси Росії, а про співчуття російського народу усьому, що може бути зроблено на користь турецьких слов'ян, навіть, немає потреби вести мову»¹¹. Ліберальна українська газета «Киевский телеграф» безпосередньо закликала уряд надати військову допомогу повсталим¹².

Революційно-демократичні кола Росії повідомляли з великим інтересом і очікуванням новини про повстання 1875 року у Боснії та Герцоговині. Вони одні з перших організували на Україні добровільний комітет по збору коштів на потреби повсталих.

Зазначимо, що у 70-і роки XIX ст. в народницькому русі сформувалися ідейні течії, які очолювалися великими теоретиками революційного народництва П. Лавровим, М. Бакуніним і П. Ткачовим. За їхньої ініціативи з'явилися друковані органи «Робітник», «Набат», «Громада». У своєму вересневому номері журнал «Робітник» опублікував статтю під назвою «Бунт у слов'янських землях», в якій віталася повстання у Боснії і Герцоговині. У статті зазначалося, що причиною повстання слід вважати важке матеріальне становище, яке посилювалося національним і політичним гнітом¹³.

Загалом, співчуваючи повсталим балканським слов'янам, видання «Вперед» і «Набат» виступали проти безпосередньої участі народників у цій боротьбі мотивуючи тим, що це відволікатиме російських соціалістів від їхньої основної мети – соціальної революції. Водночас, на шпальтах «Набату» прослідковується точка зору про необхідність використання громадської думки Росії для антицарської пропаганди з метою підготовки революційного заклоту в країні. Оскільки переважна більшість народників надавала значення лише соціальній революції, то все, що на їхню думку, не було пов'язано зі зміною соціального і державного устрою і не призводило до встановлення соціалізму, не вартувало уваги. Тому у період Східної кризи П. Лавров відкидав прогресивне значення буржуазних національно-визвольних рухів.

Водночас, російське революційне народництво не слід вважати монолітним у своїх поглядах щодо національно-визвольного руху югослов'ян. Деяка частина народників виходила з того, що утворення на Балканах незалежних держав сприятиме подальшій боротьбі за соціалізм. У середовищі народників-емігрантів і, особливо, серед народників, які перебували в Росії і бачили ентузіазм народних мас у прагненні надати допомогу балканським слов'янам, з'явилися прихильники безпосередньої участі у цій боротьбі¹⁴. Незважаючи на своє короточасне перебування на Балканах, добровольці з числа російських революційних народників брали участь у бойових діях у складі загонів воевод М. Любибратича та П. Павловича і проявили глибоке співчуття боротьбі югослов'янських народів за своє звільнення¹⁵.

Велику допомогу повстанцям почали надавати слов'янські комітети. Вони виникли ще наприкінці 50-х років, як громадсько-політичні об'єднання. До цього часу відноситься широке обговорення питання про культурно-історичну єдність слов'ян, які своєю самобутністю відрізняються від романо-германських народів. Раніше на цьому наголошували слов'янофіли.

У 60-70-х рр. подібні погляди оформилися у складну політичну течію панславізму. Ідеї панславізму зародилися серед інтелігенції західних і південних слов'ян, які перебували під гнітом германських і османських феодалів. Прихильники цієї

ідеології сподівалися шляхом об'єднання слов'ян під владою російського імператора досягнути звільнення своїх народів від національного гніту. В Росії ідеї панславізму поділяли представники різних суспільних сил: революціонери, ліберали, низка консерваторів-монархістів. Для самодержавства характерно, в цілому, вороже ставлення до панславізму, оскільки панславісти намагалися нав'язати уряду своє розуміння зовнішньополітичних цілей імперії, які, зазвичай, не співпадали з планами царату. У 70-х роках панславісти активно виступали за підтримку національно-визвольних рухів слов'ян, критикуючи царат за нерішучість дій проти Османської імперії. Слов'янськими комітетами збиралися пожертви на допомогу слов'янам, на які купувалася зброя, боєприпаси, медикаменти тощо.

Суттєву роль в організації збору і відправлення до місць призначення отриманих коштів, одягу і продовольства взяв на себе Слов'янський комітет, який був затверджений царем за поданням Горчакова 26 січня 1858 року¹⁶. Комітетом опікувався Азійський департамент МЗС. У травні 1861 року на чолі комітету перебували вже Погодін і Корсаков, які суттєво вплинули на його діяльність. Комітет з часом перетворюється у загальноросійську організацію. У 1867 році відбувся Слов'янський з'їзд, який отримав досить широкий суспільний резонанс. Співчуттями і симпатіями до слов'ян Балканського півострова виявилися захоплені не тільки слов'янофіли. Досить переглянути промови виступаючих на університетському засіданні комітету у Москві, на різних міроприємствах тощо. Беззаперечний факт широкої уваги та інтересу до непересічного в Росії явища підкреслювався масовими вітаннями слов'янських гостей. Отже, Слов'янський з'їзд з його постійною темою необхідності вирішення східного питання не міг не привернути до себе уваги з боку російської громадськості.

Неочікувані для Комітету зовнішньополітичні обставини різко змінили ситуацію. У зв'язку з повстанням у Боснії та Герцоговині, сербо-турецькою війною до каси комітету почали надходити добровільні пожертви у великих розмірах. Згодом утворилася ціла низка комітетів по всій країні. Так, наприклад, 8 травня 1870 року були проведені установчі збори Одесь-

кого слов'янського комітету¹⁷. Комітети виникали в якості добродійно-просвітницьких організацій слов'янофільського політичного спрямування і розвивалися у безпосередньому взаємозв'язку з коливанням міжнародно-політичної ситуації і зі змінами громадського ставлення до слов'янського питання та іншими суміжними з ним питаннями міжнародної політики.

Проте, слов'янські комітети впродовж 50-70-х рр. XIX ст. залишилися одиничними і не багаточисельними організаціями. Вони виявилися єдиними легальними громадськими організаціями, які допомагали слов'янам, тому в їхньому складі перебували не тільки слов'янофіли. Число членів комітетів під впливом росту чи падіння інтересу до слов'янських проблем змінювалося і відображало тим самим коливання суспільного інтересу до діяльності слов'янських комітетів та зовнішньої політики Росії на Балканах в цілому.

Заклики до пожертв оголосили й Головне управління товариства Червоного Хреста та Синод, який рекомендував надсилати кошти у Петербурзький слов'янський комітет. Тільки з 1 жовтня по 18 грудня 1875 року російське консульство у Рагузі отримало з Росії у переказі на австрійські кошти 129958 гульденів¹⁸.

У лютому 1876 року Петербурзький слов'янський комітет опублікував листівку-заклик про скрутне становище слов'янського населення Балканського півострова із закликом посилити допомогу «єдиновірному нам народу». У листівці, зокрема, наголошувалося, що російське суспільство «з осені розпочало надавати допомогу бідуючим братам; завдяки їй врятовано у сувору зиму не одну тисячу життів»¹⁹.

Підтримку повсталим надавало все населення Росії, слов'янофільські кола очолили збір пожертв на користь повстанців. На Балкани відправлялися російські добровольці – солдати, офіцери, медики, зокрема, М.В. Скліфософський, С.П. Боткін, письменник Г.І. Успенський, художники В.Д. Полєнов, К.Е. Маковський та ін²⁰. Тульський оружейний завод надіслав цілу оружейну майстерню зі штатом робітників і майстрів. В цілому на допомогу сербам вирушило декілька тисяч добровольців. Серед них був і М.А. Кирєєв, один із діячів петербурзького філіалу Слов'янського комітету. Навколо нього, з часом, склалася досить гарна легенда, як про «першого

російського добровольця». Існування цієї легенди пов'язане з героїчною смертю самого М.А. Киреева, яка посприяла посиленню добровольчого руху. Сучасники відзначали, що «рух добровольців з Росії, спочатку слабкий, зі смертю М. А. Киреева швидко набув розмаху»²¹.

Головнокомандувачем сербської армії став російський генерал М. Черняєв. Він також, як і М.А. Киреев, був членом Петербурзького слов'янського комітету. Слідом за М. Черняєвим на допомогу сербам з Росії вирушило декілька тисяч добровольців²². Національним героєм Сербії генерал став лише після так званих Алексинацьких боїв, які принесли успіх сербам.

Отже, повстання у Боснії та Герцоговині у 1875 році, квітневе повстання у Болгарії і сербо-турецька війна 1876 року активізували громадську думку в Росії і спричинили активну участь народних мас у наданні моральної і матеріальної підтримки югослов'янам. Ліберальний письменник П. Бобрикін відзначав, що «турецькі езекуції на Балканах спричинили вибух обурення, навіть, серед нашого простого народу»²³. У відповідь на таку реакцію російської громадськості 12 квітня 1876 року, навіть, чорногорський князь Микола дякував Петербурзькому слов'янському комітету за надану допомогу біженцям з Боснії і Герцоговини.

Найбільш важливу роль у розвитку зв'язків між Росією та Сербією у 70-х роках XIX ст. відіграли добровольчі організації – Слов'янські комітети. Вони надавали сприяння училищам, газетам, товариствам, допомагали окремим представникам сербського національно-визвольного руху, виділяли кошти для навчання югослов'янської молоді в Росії. Така підтримка об'єктивно сприяла розвитку національних культур слов'янських народів.

Примітки:

¹ Сима Чиркович История сербов. Перевод с сербского Шемякина А. Л. – М.: Весь мир, 2009. – С.269.

² Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг./ Под ред. И.И. Ростунова. – М., 1977. – С.91.

³ Сима Чиркович Вказ. праця. – С.269.

⁴ Карасев А.В. Подготовка Сербии к войне с Османской империей в 60-х гг. XIX века. // Балканские исследования. – М., 1991. – Вып. 13. – С.148.

⁵ Там само.

⁶ Карасев А.В. Политическое развитие Сербии до 1878 г. // История Югославии. – Т.1. – М., 1963. – С.482 – 483.

⁷ Воронин Т. Родная Сербия (История братского народа). – М.: Православная педагогика, 2004. – С.180 – 181.

⁸ Там само. – С.184.

⁹ Новости из Сербии // Одесский вестник. – 1875. – 5 июля.

¹⁰ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. – СПб., 1989.-1911. – Вып. 1. – С.17.

¹¹ Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. – М: Наука, 1978. – С. 23.

¹² Там само. – С. 23.

¹³ Восстание в Сербии // Работник. – 1875. – № 9.

¹⁴ Хевролина В.М. Революционное народничество. – Минск, 1976. – С.86.

¹⁵ Улунян А.А. К истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг. - В кн: Славянские исследования и археография. – М.,1969. – С. 278.

¹⁶ Данченко С.И. Русско-сербские общественные связи. – М.: Наука, 1989. – С.98.

¹⁷ Там само. – С.99.

¹⁸ Нарочницкая Л.И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг. – К столетию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. – М., 1979. – С.27.

¹⁹ Улунян А.А. К истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг... – С.89.

²⁰ Хитрова Н.И. Черногория в период восточного кризиса 1875-1878 гг. // Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX в. – М., 1981. – С.68.

²¹ Цит. за: Хвостов А.Н. Русские и сербы в войне за независимость христиан // Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX в. – М., 1981. – С.80.

²² Кузьмичева Л.В. Русские добровольцы в сербо-турецкой

войне 1876 г. // Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX в. – М., 1981. – С.82.

²³ Удунян А.А. К истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг... – С.62

Vadim Pintsak

**Serbian nationalist movement 60-70 - ies of the XIX century. in
social and political thought of the Russian Empire**

This article attempts to analyze the reaction of social and political thought of the Russian Empire in the national liberation movement 60-70 - ies of the XIX century. Also, the author assesses the development of Russian-Serbian relations in the context of the “Eastern Question”.

Key words: national movement, Slavic Committee, Serbia, the National Assembly.

Надійшла до редколегії 10.10.2013.